گۆڤاری

زانکۆی سلێمانی

گۆڤارێکی زانستی ... بەشی زانستە مرۆڤایەتییەکانی

زانکۆی سلێمانی دەری دەکات

ژمارە: ١ سال: ٢٠٠٠

د. محەمەدی مەحوی

زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی زمان / بەشی زمانی کوردی

Journal of Zankoy Sulaimani No.1 Year: 2000

زمان و زمانەوانی لە ڕۆژنامەگەریتییدا
زانکۆی سلێمانی

د. محەمەدی مەحوی
زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی زمان / بەشی زمانی کوردیی

یەکەم: زمانەوانیی

پێویستە، بەرلەوەی خۆمان بە ڕۆژنامەگەریتییەوە خەریك بکەین، بزانین "زمانەوانیی" چییە. زانستی زمان لێکۆڵینەوەو پشکینینی زانستانەی ڕێمناسای زمانە. زمانەوان ئەو کەسەیە، کە خۆی بە زمان بە گشتیی یان بە زمانێکی تایبەتیی و بە دیاردەکانیانەوە خەریکدەکات[1]. مەبەست لە دیاردەکانی زمان، پەسنکردنی زمان و گشت پرۆسەکانی بەشە پێکهاتەکانی ڕێزمانەکەیەتی[2]، کە ڕستەسازیی و وشەسازیی و دەنگسازیی و واتاو واتالێکدانەوەن[3]. دەستوورو پرنسیپ و یاساکانی بەشەپێکهاتەکانی ڕێزمان، بنەمای دروستنووسین و ڕێنووس Orthography و خاڵبەندین[4]. کەواتە زمانەوانیی لە ڕۆژنامەگەریتیدا، پسپۆریی تەواوە لە بەشەپێکهاتەکانی ڕێزماندا لەگەڵ شارەزاییەکی ورد لە دروستنووسین و ڕێنووس و خاڵبەندییدا؛ لەسەروو ئەمانەیشەوە بەکارهێنانی ڕاست و گونجاویان لەگەڵ ناوەرۆکی بابەت و شوێن و کاتی تایبەتیی خۆیاندا مەرجی بنەماین.

---

[1] پێناسەکە لەگەڵ ئەو پێناسانەو بۆچوونانەدا بەراورد بکە، کە لە پەرتووکەکەی John Lyons (1981) دا هاتوون!

[2] ڕێزمان لە تیۆرییەکەی چۆمسکیدا لە چوار بەشەپێکهاتە componente ی سەرەکیی پێکهاتووە، کە هەر یەکەیان ڕژێمێکی سەربەخۆیەو بەیەکەوە بەستراون و کار لەیەکتری دەکەن؛ بەشەپێکهاتەکانیش، بەشەپێکهاتەی ڕستەسازیی و وشەسازیی و دەنگسازیی و واتاو واتالێکدانەوەن؛ فۆنەیتیك، وەك زانستێکی یاریدەدەر، و پراگماتیك، لە دەرەوەی ئەو ڕێزمانەن (بڕوانە: چۆمسکی ١٩٨١، ١٩٨٢).

[3] پەسنکردنی یەکێك لە لایەنەکانی مۆرفۆلۆژیی ڕێزمانی کوردیی، یاسای کردن بە کۆی ناوە تاکەکانە (کوڕ / کوڕان؛ سێو / سێوان)، یەکێك لە دیاردە مۆرفۆلۆژییەکانی سەر بەم یاسایە، یاسای بە کۆکردنی وەك کوڕ / کوڕگەل ؛ مێ / مێگەل ... هتد. ڕیزبوونی S.O.V ی وشە لە ڕستەدا بەپێی یاسایەکی بنەڕەتیی ڕستەسازیی ڕێزمانەکەمانە؛ ڕیزبوونی S.V.O ی وشە لە ڕستەکانی تری زمانەکەماندا، دیاردەیەکی ڕستەسازییەو یاسایەکی تر هەڵیگواستووە. بەهەمان شێوە گۆڕینی کپیی و دەنگداریی لە کردارەکانی < کوشتم > و < [illegible] > دا [illegible]، هەمان گۆڕانکاریی لە وشەکانی < هەشت > و < هەژدە > دا دیاردەیەکی فۆنۆلۆژییە.

[4] وشەی لێکدراو، لە ڕووی واتاو داڕشتەوە، وشەی سادەن؛ ئەم پرنسیپە مۆرفۆلۆژییە داوادەکات [illegible] وشە لێکدراوەکان بەسەریەکەوە بنووسرێن، بۆنموونە، وشەی ئاوێتەی "لەیەکدراو" بووە بە وشەی سادەی < لێکدراو > و بەسەریەکەوە دەنووسرێت؛ ئەو پرنسیپەشە بەسەرماندا دەسەپێنێت، < دایکوباوك >، < جێبەجێکردن >، < هەڵکەندن >، < لێکردنەوە >، < دەستبەسەر > بەسەریەکەوە بنووسین. پێشناوی /لە/، کە وەك /لە ... دا/ ناسراوە، جیاوازە لە کرداری < لێدان >؛ بۆیە لە ڕستەدا /دا/ ی کردارەکە لەگەڵ بەشەر پێشەوەیدا نانووسین "ئەوزاد لە سیروانی دا" و مۆرفێمی ئاوەڵکرداریيە شوێنێکە، کە /دا/ کەیە، بە جیاو سەربەخۆ نانووسین "ئەوزاد لە خوێندندا چالاکە".

دووهەم: ئامرازەکانی ڕاگەیاندن[*]

ڕۆژنامەگەریتیی: ڕۆژنامەگەریتیی چالاکیی کارتێکردن و وروژاندن و بزواندن و گۆڕانکارییە، لە ڕێی ڕاگەیاندن و مۆکانی ڕاگەیاندنەوە. ئامرازەکانی ڕاگەیاندنیش ئەمانەن.

نێرەر (ڕۆژنامەگەر) ◄──── کەناڵی پەیوەندیی ◄──── وەرگر (جەماوەر)

ڕۆژنامەوانێکی وشیارو سەرکەوتوو، شارەزایی لە هەرسێ ئامرازەکەدا هەیەو بە ئاگاوە ڕفتار لە گەڵ هەر یەکێك لەوئامرازانە دەکات و لە کات و شوێنی خۆیاندا بەکاریان دەبات. گەشەکردنی کەناڵ، گەشەکردنی بیری مرۆڤەو بیرەکەیش تەکنەلۆژیی و زمان دەگرێتەوە؛ زمان و تەکنەلۆژیی بنەماکانی ڕاگەیاندنن. ئەگەر دۆخەکانی پرۆسەی گەشەکردنی ڕاگەیاندن "نووسین و گوتن لەگەڵ بینین و ئینتەرنێت" بن، ئەوا زمان لە گشت دۆخەکاندا لە بنەما سەرەکییەکانی ئەو گەشەکردنە دەژمێردرێت. ئەو کەناڵەی لە ڕۆژنامەگەریتیدا بەکاردەبرێت، دوو جۆرە:

(ا) بەدەم (دەمبی؛ زمانی ئاخاوتن): بەشێوەیەکی سەرەکیی تەلەفزیۆن و ڕادیۆیە؛ بەڵام بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ کاتەکانی چاوپێکەوتن و پرسیارو وەڵامە لە ئامارکردندا. ئاخاوتنی سەرکەوتوویش هەر بە دەمەو بە زمانی ئاخاوتنە.

(ب) بە نووسین (زمانی نووسین): ڕۆژنامەو گۆڤارو بەشەکانیان و ... هتد بە زمانی نووسینن.

١) زمانی نووسین

بە چاکی دەزانم، هەر لەسەرەتاوە ئاشکرای بکەم، کە بۆ هەموان، بەتایبەتیی بۆ ڕۆشنبیران =بۆ پسپۆڕان و مامۆستایان و خوێندکارانی بەشی زمانی کوردیی و بۆ ڕۆژنامەوانەکان و نووسەران و ئەدیبان=، زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتن لە ڕووی دروستەو پێکهاتەوە جیاوازییان نییە[٦]؛ جیاوازییان بەتەنها لە فەرهەنگ و گەنجی وشەو چۆنیەتیی بەکارهێنانەکانیاندا هەیە. من بۆ ڕۆژنامەگەریتیی زمانی ئاخاوتن و قسەکردن لە زمانی نووسین جیادەکەمەوەو قورسایی دەخەمەسەر زمانی نووسین و زمانی نووسین دەکەم بە کەرەستەی بابەتەکانی لێکۆڵینەوەکانم.

وەك سەرەتایەك دەڵێم، کە زمانی نووسین لە ناسینەوەی پەیوەندیی نێوان دەنگ (فۆنێم) و پیتەوە Graphematik[٧] دەستپێدەکات و دێتەسەر فەرهەنگ =وشەی سادەو ئاوێتە (دارێژراوو لێکدراو) لەگەڵ لاگرەکان و دەستوورو یاساکانی وشەهەڵگواستن و وشەدروستکردن=، کە بەرامبەر بە فرێزو ڕستەو دەقەکانی نووسین دادەنرێن. زۆر گرنگە ڕۆژنامەوان شارەزاییەکی تەواوی لە لایەن و ڕووەکانی ئەو بوارو پێکهاتانە و دروستانەی زمانی دایکیدا هەبێت[٨].

---

[*] محەمەد دلێر ئەمین محەمەد (١٩٩٩)

[٦] ئەوەیشم لا ئاشکرایە، کە زمانی ئاخاوتن و زمانی نووسین تەواو وەکیەك isomoroph نین.

[٧] Phonographem /Graphophonem /Graphem

[٨] بڕوانە: حەمەسەعید محەمەد (١٩٩٩)

دەبێت بشزانین، کە زمانی نووسینی ڕۆژنامە لە زمانی نووسینی گۆڤار جیاوازە. لە کاتێکدا ڕۆژنامە بەکاتەوە بەستراوەو دەبێت هەواڵەکان گەرماوگەرم بگەن، گۆڤار بەکاتەوە نەبەستراوەو گرنگ نییە هەواڵەکان کەی دەگەن[9]. بەشێوەیەکی سەرەکیی، ڕۆژنامە بە زمانی باڵا و بە زمانی چینەکانی کۆمەڵگا دەنووسرێت؛ زمانی ڕۆژنامە سادەیەو بۆ تێگەیشتنە؛ چونکە ڕۆژنامە بۆ کارتێکردن و بزواندنە، بەواتا بۆ گەیاندنی زانیارییە. زمانی نووسینی گۆڤار زمانی باڵایە. زمانی نووسینی ڕۆژنامەو زمانی نووسینی پەرتووکیش جیاوازن. لە زمانی نووسینی پەرتووکدا بایەخ بە شێوازو چۆنیەتیی نووسین دەدرێت و وردەکارییەکی تەواوە؛ زمانی پەرتووك زمانی کاری زانستانەو گریمان و بەڵگەو سەلماندن و داکۆکیکردنی زانستانەو تیۆریدروستکردنە. ڕەنگە زمانی نووسینی ڕۆژنامەو هەفتەنامەو مانگنامەو وەرزنامەیش بە پێی ناوەڕۆك و مەبەست و بەستنەوەیان بە کاتەوە لەیەك نەچن. ئەگەر ئەمانە ڕاست بن، ئەوا زمانی نووسینی بەشەکانی ڕۆژنامەوانی -سەقفی سرحوفیی، هەواڵ، ستوون، ڕێپۆرتاژ، چاوپێکەوتن ... هتد- لەیەکەوە دوور دەبن؛ منیش هەروا چاوەڕێی ئەمە دەکەم.

ئەگەر کەمێك بە بوارەکانی زماندا ڕۆبچین و باش تر لێیان ورد ببینەوە، لامان ئاشکرادەبێت، کە فەرهەنگ le Lexicon و وشەنامە dictionery دوو جۆر لە گەنجی وشەیان تێدا کۆکراوەتەوە. لە فەرهەنگدایە، کە وشەکان و فەرهەنگی نەتەوەیەکی تێدا تۆمارکراوەو بیرو لۆژیك و بۆچوونی نەتەوەکەی تێدا لە لەناوچوون پارێزراوە. ئەوەی بەشێك لەو فەرهەنگەی تەواوکردووە، وشە بیانییەکانی وەك عارەبیی و تورکیی و ئینگلیزیین. بە درێژایی مێژوو هەوڵدراوە، زمانەکان لە وشە بیانییەکان پاك بکرێنەوە. بۆ نموونە، لە ساڵەکانی ١٩٢٠ و ١٩٤٠ ەوە پاکژکردنی زمانی کوردیی بۆیە کراوە، بۆ ئەوەی بسەلمێنرێت، کە زمانی کوردیی زمانێکی سەربەخۆیە؛ بۆ ئەم مەبەستەیش لێرەدا ناوی "جەمعییەی زانستی کوردیی" بەسەرپەرشتییکردنی پیرەمێرد دەبەین. بەڵام لەبەرئەوەی ئەمڕۆ بوونی سەربەخۆیی کورد وەك نەتەوەیەك ئاشکرایەو، زانستی زمان پێناسەی زمان وەك هۆیەکی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن دەکات، نە پێویست بەو سەلماندنە دەکات و نە پاککردنەوەی زمانیش داکۆکیی لێدەکرێت. ئێمە زمانەکەمان پاك ناکەینەوەو هەوڵ نادەین زمانەکەمان پوختەبکەین؛ کەواتە پێویستمان بەوە نییە، بەرنامەیەك بۆ پاکژکردنی بهێنینە گۆڕێوە. بەجێبەجێکردنی هەنگاوەکانی پرۆگرامی پاکژکردنی لەو چەشنەی سەرەوەی زمانەکەمان، زمانەکەمان هەژار دەکەین[10].

زانستی زمانی نوێباو "زمان" وەك هۆیەك بۆ گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن پێناسەدەکات. وشە بیانییەکان گەنجی وشەی فەرهەنگەکەمان زەنگین و ڕەنگین دەکەن. ئەوەی لەسەرمانە، ئەوەیە کە ئەو وشە بیانیانە پۆلێن بکەین و لە سەرچاوەی جیادا (فەرهەنگی وشە بیانییەکان لە زمانی ... [11]

---

[9] محەمەد دلێر ئەمین محەمەد "بنەماکانی ڕۆژنامەگەریی" (٩/٢، ٩/٥ وە ١٩٩٩/٩/٦)

[10] بڕوانەو بەراوردی بکە لەگەڵ: نەوشیروان مستەفا (٨/٢٣، ٨/٢٨ وە ٢٠٠٠/٨/٣١)

[11] لەمێژەوەیە، لە زمانەکانی تردا لەم چەشنە فەرهەنگانە بۆ وشەبیانییەکان تەرخانکراون؛ نموونە بۆ ئەمەیش دوودنی ئەڵمانییە بۆ وشەبیانییەکانیان. من ئەو وشەهاوبەشەکانی کوردیی و فارسی وەك وشەی بیانی نانرخێنم و نایانخەمە ناو ئەو خانەیەوە؛ گەلێك هۆی

وشەی کوردیی زەنگین دەکات. ئەم دیاردەیەیان بووەتە هۆی گواستنەوەی فەرهەنگی عارەبیی و ئیسلامیی بۆ ناو فەرهەنگی زمانی کوردیی. ئەم دیاردەیەیان زۆر بە زەقیی خۆی لە زمانەکەماندا دەنوێنێت: لە فرێزێکی وەك "خوای گەورەدا" واتاناینییەکانی < کبیر > و < اکبر > ی عارەبیی کۆبوونەتەوە، کە دوورن لە گەورەیی قەوارەوە؛ وشەی < ژیر > ی کوردیی، واتای گەلێك لە وشە عارەبییەکانی وەك < عقل > < تعقل > و < عـاقل > و < ادب > و < مـودب > تێکەڵ بووە، کە لە ژیریی و ژیرێتیی و ژیربوونەوەدا دەبینرێنەوە .

لێکدانەوەی تا ئێستامان لەم وردەکاریی و وردبینییەدا ئەوە دەبێت، کە (ا) لەسەرمانە بە ئاگاوە وشەکان بەکار ببەین و (ب) تا دەکرێت وشە کوردییەکان کەرەستەی ئاخاوتن و نووسینمان بن و (پ) بزانین لە شوێن و کاتی خۆیدا، ئاستی قووڵی یان ئاستی ڕووکەشی زمانەکەمان بۆ نووسین و ئاخاوتنەکانمان هەڵ ببژێرین. خاڵی سێ هەم دەمان باتەوە بۆ سەر بابەتە سەرەکییەکەمان و بەم پرسیارە دەست پێدەکات:

٢) پێویستە ئێمەی کورد بە کام کوردییە بنووسین؟[١٢]

هەڵسوکەوتی ڕۆشنبیران و توێژەکانی سەرەوەی هەر کۆمەڵگایەك لە هەڵسوکەوتی چین و توێژەکانی تری کۆمەڵگاکە جیاوازە؛ مەبەستمان لە جیاوازییەکە، جیاوازیی لە جلوبەرگ و نەرێتی کۆمەڵایەتیی و ڕەفتاری گشتیی چـین و توێـژو کەسەکاندا نییە؛ ئەو جیاوازییە خۆی لە زمانی ئاخاوتن و نووسینیاندا دەنوێنێت و تیایاندا بەرجەستەدەبێت. زمـانی ئاخـاوتن و نووسینی ڕۆشـنبیران و توێژەکانی سـەرەوەی کۆمـەڵگا زمـانی بـاڵاو پـاراوو فەرهـەنگ زەنگینــە. بـۆ جیاکردنەوەی ئەو زمانە باڵاو پـاراوەو بەمەبەستی دیـاریی و دەستنیشـانکردنی، ئاماژەیـەکمان بـۆ فەرهـەنگی بـاڵاو کەرەستەکانی کرد. کەرەستەکانی فەرهەنگ وشەو لاگرو دەستوورو یاسا مۆرفۆلۆژییەکانی زمان و ڕێزمـانی کوردیـن، لە گەڵ ئەو وشـە بیانیانەی وەك کەرەستەی سـەربەخۆی زمانەکـە، بە پێـی دەستووری ئـەلفوبێی کوردیـی لەتـەك وشەکانی تردا لە فەرهەنگدا ڕیزکراون و واتایان لێکدراوەتەوە دەربڕین و بەکارهێنانەکانیان خراونەتەڕوو. فەرهەنگی باڵاو ڕێزمانی باڵا، زمانی باڵا پێکدێن. ئەو شێوانە شێوەی مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژیی بنەڕەتیی وشـەو کەرەستەکانن، کـە لـە فەرهـەنگدا نووسـراونەتەوەو تۆمـارکراون. ئـەم وشـەو کەرەسـتانە لـە شـێوەی ئاسـتی قـووڵ و بنـەڕەتیاندا دەهێنرێنە ناو ڕستەوە؛ هـەر ئـەو وشـانەن، کـە یـان وەك خۆیـان دردەبڕێـن (ئاسـتی قـووڵ و فەرهـەنگی بـاڵا) یـان گۆڕانکاریی دەنگسازیی و فۆنەیتیکییان بەسەردادێت و بەشێوەیەکی جیـاواز لـە ئاسـتی قـووڵ دەردەبڕێـن (ئاسـتی ڕووکەش و زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە).

بنەمای زمانی نووسین زمانی ئاخاوتنە. زمانی ئاخاوتنیش یان زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەیە یان زمانی ئاخاوتنی باڵایـە. لێرەیشدا دەبێت بزانین، کە بۆ زمانی ئاخاوتن و زمانی نووسین دوو شێوەی زمانمان هەیە:

---

[١٢] بۆ ڕوونکردنەوەی زاراوەی خاڵەکانی ئەم بەشـە، فەرهـەنگی Metzler Lexikon: Sprache (1993) بـەکاربردووەو بۆچوونـەکانیم سەبارەت هەر زاراوەیەك بە بەس زانیووە.

١) دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردیی، کە کرمانجی سەروو وە خواروون لەگەڵ گۆران و زازاو زارو زارۆچکەکانیان؛

٢) زمانی چینەکانی کۆمەڵگا.

یەککەمیان بابەتی دیالێکتۆلۆژیی[14] و دووەمیان بابەتی زانستی زمانی کۆمەڵایەتییە[15]. لێرەوە لە زمانی باڵا دەدوێین؛ بەڵام بۆ ئەوەی باش تێی بگەین، چەند ڕوونکردنەوەیەك پێویستن:

١/٣) زمانی چینەکانی کۆمەڵگا

کۆمەڵگاکان هەمەچەشنەن و هەر کۆمەڵگایەك لە چەند چین و توێژێك پێکهاتووە؛ هەر چینێکیش زمانێکی تایبەت بە خۆی هەیە، کە خۆی لە فەرهەنگی وشەو دارشتنی دروستەو پێکهاتەی ڕستەکانیاندا دەنوێنێت. لەم ڕێیەوەیە، کە زمانی ئاخاوتنی چینێك لە زمانی ئاخاوتنی چینێکی تر جیاوازە. جیاوازیی لە زاراوەکانیاندا ڕەنگە هێند گەورەبێت، کە قسەکەرانی چینێك گەلێك جار لە زاراوەو بەکارهێنانی زاراوەکانی چینێکی یان چەند چینێکی تر نەگەن و پرۆسەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن لە نێوانیاندا سەرکەوتوو نەبێت.

بەم شێوەیە زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی خۆی بە پەیوەندییەکانی نێوان زمانی کۆمەڵگاوە خەریکدەکات و لە گشت تایبەتییەکانی زمانی گرووپێکی یان چینێکی دیاریکراوی کۆمەڵگایەك (دارتاشەکان، فیتەرەکان، بەرگدرووەکان ... هتد) دەکۆڵێتەوەو ڕۆژانە زمانەکەیان شیدەکاتەوەو پەسندەکات.

ئاشکرایە، کە جیاوازییەکانی زمانی ڕۆژانەی چینەکان بە شێوەیەکی سەرەکیی لە ڕووی فەرهەنگی وشەو بەکارهێنان و دەربڕینیانەوەیە؛ لەم ڕووەوەیە زمانی چینەکان لە دیالێکتە سەرەکییەکان لادەدەن و خۆیان لە زمانی باڵاوە دووردەخەنەوە. ئەگینا گشتیان یەك ڕێزمانیان هەیە و بە دەستووروو یاساو مەرجەکانی یەك ڕێزمان کاردەکەن. کەواتە زمانی ڕۆژانەی چینەکان، جۆرو شێوە ئازادەکانی دیالێکتەکانن. زمانی چینەکانی کۆمەڵگا وەك دیالێکت سنووری ناوچەکەی نادیارە.

هەرچەندە ڕۆژنامەوان و بوێژو نووسەران تاوەکو ئەمڕۆیش زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە، بنەمای نووسینەکانیانن، بەڵام زمانی ڕۆژانەی چینەکانی کۆمەڵگا ناتوانرێت لەبەر گەلێك هۆو هەلومەرج وەك بنەمایەك بۆ زمانی باڵا هەڵبژێردرێت. ئەگەر خاوەنی زمانی باڵا بووین، ئەوا لاسایی نەتەوە پێشکەوتووکان دەکەینەوەو بە پێی پێویست و بە ئارەزوو ویستی خۆمان، بۆمان هەیە، بڵاوکراوەمان بە زمانی چینەتایبەتییەکان هەبێت و چێژێکی زۆریشیان لێ ببیستین. ڕۆژنامەوان و [illegible] چاك [illegible]

بەڵام دەبێت ئاشکرا ئامازە بەوەبدەن، کە بەو زمانەو بۆ ئەو چینە نووسیویانە. ئەو جۆرە نووسینانە بۆ هەموان **چێژێکی لە یاسابەدەری خۆیان هەیە؛ مەبەست و چێژەکەی جیاوازن لە مەبەست و چێژی هەندێك لە بەشەکانی**

---

[14] بۆ نموونە، بڕوانە: W. Besch, U . Knoop et al (1982, 1983)

[15] E. W.B. Hess-Lüttich (1987); R. Fasold (1984, 1990); R. Wardhauch (1986) :ئ...

ڕۆژنامە، کە بە زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە دەنووسرێن. چونکە ڕۆژنامەوانی سەرکەوتوو لەیەک کاتدا چینەکانی کۆمەڵگا سەبارەت بە کێشەیەک دەدوێنێت و دەیان بزوێنێت؛ بۆ ئەوەی نووسینەکەی کاریگەربێت، دەبێت خوێنەر لێی تێ بگات؛ بۆ ئەم مەبەستیشیان دەبێت بە زمانی خوێنەر بنووسێت. من لەم ئەنجامەدا دەمەوێت بڵێم، کە لە کات و شوێنی پێویستدا، زمانی چینەکان بۆ زمانی نووسین هەڵدەبژێرین.

٢/٣) دیالێکت و دیالێکتۆلۆژیی

زاراوەی دیالێکت، زاراوەیەکی یۆنانییە (دیالێکتیکۆس) و زمانی دەمەتەقێکردن و قسەکردنی ڕۆژانە دەگرێتەوە؛ شێوەیەکی تایبەتیی قسەکردن و تا ڕادەیەکیش هی نووسینە؛ شێوەیەکی تایبەتیی ناو زمانی نەتەوەیی و زمانی باڵاو زمانی یەکگرتووە. تایبەتکارییەکانی یان خەسڵەتە جیاکانی دیالێکت لە بەشەپێکهاتەکانی زماندان، کەواتە لە ئاستەکانی بەشەپێکهاتەکانی ڕێزماندان:

ئاستی دەنگ (فۆنۆلۆژیی یان فۆنەتیک)؛

ئاستی وشەسازیی (فەرهەنگ و مۆرفۆلۆژیی)؛

ئاستی ڕستەسازیی، ئاستی ئیدیۆم، کە بەشەپێکهاتەکی سەربەخۆ نییە.

دیالێکت لە ڕووی فەرهەنگ و فۆنۆلۆژییەوە (أ) لە زمانی قسەکەرانی دیالێکتەکانی هەمان زمان لایداوەو (ب) بەشێوەیەکی سەرەکیی و تایبەتیی لە زمانی باڵاو سەردەم دوورکەوتۆتەوە. بۆ ڕوونکردنەوە بەمەبەستی تێگەیشتنێکی باشتر، بڕوانە ئەم نموونانە:

زمانی فارسیی	کرمانجی ژووروو	کرمانجی خواروو
نام	ناڤ	ناو
چەشم	چاڤ	چاو
مەن	من / ئەز	من
سارد	سار	سارد
نەوشیدەن	ڤەخارن	خواردنەوە
کوشتەشود	هاتە کوشتن	کوژرا

زانستی زمانی نوێیاو سەلماندوویەتیی و نموونەکانیش دەریدەخەن، کە دیالێکت بەجێبەجێکردنی یان جێبەجێ نەکردنی هەندێک لە یاساکانی بەشەپێکهاتەکانی ڕێزمان دروستدەبن و دێنەکایەوە. بۆ نموونە دەنگەپاڵدراوی یان کۆنسۆنانتی /د/ لە کۆتایی برگەی بە دوو کۆنسۆنانت داخراودا لە دیالێکتی کرمانجی ژووروودا دەرنابردرێت؛ ئەو

کۆنسۆنانتە لە هەمان شوێنی فۆنۆلۆژیدا لە دیالێکتی کرمانجی خوارووDA دەردەبڕێت[16]؛ بەمە هەردوو دیالێکتەکە لەیەك جیابوونەتەوە - بڕوانە: /سار/ /سارد/-. لەبەرئەوەی یاسا مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژییەکان لە ناوچەیەکدا بەکردەوە جێبەجێدەکرێن و لە ناوچەیەکی تردا جێبەجێ ناکرێن، سنووری جوگرافیی ناوچەی دیالێکتەکان دیارو ئاشکران. زۆر جاریش دیالێکت و زارەکان ناوی خێڵێك یان ناوی ئەمارەتێکیان هەڵگرتووە.
من بە چاکی دەزانم و پێویستیشە، بۆ هەر دیالێکتێك شێوەی باڵای زمانەکەی هەڵ بگوێزرێت و بایەخێکی تایبەتیر پێ بدرێت. ئەگەر ئێمەی کورد فەرهەنگێك و زمانێکی باڵا بۆ کرمانجی ژووروو وە فەرهەنگێك و زمانێکی باڵا بۆ کرمانجی خواروو گەشەپێ بدەین، ئەوا لەلایەکەوە دەتوانین لە ئاخاوتن و نووسیندا پەنا ببەینە بەریان و لەلایەکی تریشەوە ڕێگە بۆ لەیەکدان و موتوربەکردنی هەردووکیان خۆشدەکەین؛ ئەمەی دواییان گرانەو جێی پرسار دەبێت. دیالێکت دەبێت بە زمانی باڵاو پاشانیش بۆ زمانی نووسین و ئاخاوتن بەکاردەبرێت.

٢/٣) زمانی باڵا

زاراوەی زمانی باڵا بەرامبەر بە یان بۆ (أ) زمانی ئەدەبیی و (ب) زمانی نووسین و (پ) زمانی سەردەم و (ت) زمانی یەکگرتوو بەکاربراوە؛ بۆیە هەر یەك لەو زمانانە بە زمانی باڵا ناسراوە. زمانی باڵا بەرزترین پلەی گەشەکردوی زمانەو زمانی چین و توێژەبەرزەکانی کۆمەڵگایە؛ چونکە زمانی باڵا وەك زمانی سەردەم، نوێباوەو هەمیشە تازەدەکرێتەوەو بایەخێکی زۆری پێدەدرێت و ئاستی کولتووری بەرزدەکرێتەوە.

٣/٣-١) زمانی نەتەوەیی

زاراوەی زمانی نەتەوەیی بەهەڵە بە واتای زمانی سەردەم یان زمانی شێوازبەند (رەسمیی) ی وڵاتێك ناسراوە؛ زمانی نەتەوەیی ئەو زمانە دەگرێتەوە، کە نەتەوەیەك پێی دەدوێت، وەك زمانی کوردیی بەگشت دیالێکت و زارو زارۆچکەکانییەوە، کە زمانی نەتەوەی کوردو پێناسەکەیەتی، یان وەك زمانی عارەبیی، کە زمانی هەموو گەلانی عەرەبە.

٣/٣-٢) زمانی ئەدەبیی

زمانی هەڵبەست و هۆنراوەیشی پێدەگوترێت و جۆرێکە لە جۆرەکانی زمانی شێوازبەند. زاراوەکە وشە بە وشەو بەم واتایەوە لە زمانی رووسییەوە بۆ زمانی ئەڵمانیی و زمانەکانی تر وەرگێڕاوەو وەرگیراوە. لەبەرئەوەی زاراوەی زمانی سەردەم [illegible] دەربڕین [illegible]، ئەو دوو واتایەی هەیە. ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی، ئێمە خراپ یان جەوت لەو دوو زاراوەیە بکەین. چونکە لە بنەڕەتدا زمانی ئەدەبیی یان زمانی سەردەم لەسەرەتادا بە نووسین پەیدا دەبێت و گەشەدەکات و پاشانیش بە ئاخاوتن، زمانی ئەدەبیی لەگەڵ شێوەکانی تری زماندا، زمانی نەتەوەیی پێکدێنن.

---

[16] حەمەسەعید حەمەد (١٩٩١)

زمانی ئەدەبیی، لە ڕاستیدا، یاری پێدەکرێت و گەلێك جار لە زمانی باڵاو دەستوورەکانی لادەدات، بۆیەکە نابێت زمانی ئەدەبیی بۆ زمانی باڵا یان بۆ زمانی یەکگرتوو هەڵ ببژێردرێت. زمانی ئەدەبیی، یان زمانی هەڵبەست و هۆنراوە، بەشێکە لە زمانی نەتەوەیی کورد. بەڵام زمانی نووسین یان زمانی باڵای کوردیی نییە؛ ڕواڵەت و ڕووکەشی زمانەو یاریی پێکراوەو دوورە لە ئاستی قووڵ و بنەڕەتی زمان و ڕێزمانەوەو دەتوانرێت بگوترێت، کە ڕێزمانی ڕاستەقینە نییە. بۆیە بەهەڵەدا ناچین، کە بەداخەوە بڵێین، هەتاوەکو ئەمڕۆیش نووسەرو هۆنراوەبێژێکمان نەبووەو نییە، کە بە زمانی باڵای کوردیی نووسیبێتی. نووسەرو هۆنراوەبێژەکانمان دیالێکت و زارەکانی خۆیان بە زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە، بەواتا لە ئاستی ڕووکەش و ڕواڵەتدا لە بەرهەمەکانیاندا بەکاربردووەو بەرهەمەکانیان خستۆتە بەردەستمان. زمانی ئەدەبیی بەتەنها لە ڕووی چەشن و زەنگینیی فەرهەنگ و شێوازو داڕشتنەوە لە زمانی ئاخاوتن جیادەکرێتەوە؛ بەڵام ئەم دوو زمانە لەوەدا یەکدەگرنەوەو نەبوون و نایشبن بە زمانی باڵا، کە هەردووکیان زمانیان لە ئاستی ڕواڵەت و ڕووکەشدا بەکاربردووەو بەکاری دەبەن. ئەم چەند نموونەیە، مشتێك لە خەرواری، ئەو پاشاگەردانیی و بێ سەروبەرییەن. نیشانەی *، بۆ ئەوە لەسەر بەشە ناپەسەند یان دەستووربەدەرەکان دانراوە، کە ئەو بەشانە لەگەڵ نووسینە ڕێزمانییەکانیاندا بەراوردبکرێن.

کۆترو ڕاوکەر — شێخ سەلام

کۆترێکی جوان و خاڵ و مل نەخشین
پەڕو پۆ شین و قاچ و قول ڕەنگین
هێلانەیەکی گەرمکرد بەتووك *
پووشی بۆ مێنا بە نووکی دەنووك
لە سەرداریکی بەرزی گەڵادار
هێلانەو هێلکەو خۆی تیادا حەشار
دوو هێلکەی کردو کۆتر کەوتەکڕ*
پشتیوانی بوو دارستانی چڕ
ڕۆژێ ڕاوکەرێ بۆ ڕاوو شکار*
ورد ورد ئەگەڕا بندار بە بندار*.

شێخ سەلام

هێلانەیەکی بەتووك گەرمکرد ؛ دوو هێلکەی کردو کڕکەوت؛ ڕۆژێك ڕاوکەرێك بۆ ڕاوو شکار؛ ورد ورد دەگەڕا بندار بەندار.

ئەولایەنانەی لەو چەشنەنانەی سەرەوەن و لەمۆنراوەو هەڵبەستەکاندا بەدیدەکرێن، سیمای سەرەکیی دارشتەو پەخشان و نووسراوەکانیشن؛ یان کردارەکان شوێنی بنەڕەتی خۆیان بەجێهێشتووەو لە شوێنی تر نیشتوونەتەوە، یان بەبێ ئەوەی هەستیان پێکردبێت، ڕواڵەت و ڕووکەشی زمانەکەیان بۆ نووسینەکانیان هەڵبژاردووەو فەرهەنگ و شێوازو دارشتنی ئەدەبیان بۆ بەکاربردوون[١٧]، یان کاری نووسینەکانیان بەو دوولایەنەوە بە ئەنجامگەیاندووە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەبەستەیش لەم نموونانە وردببنەوە!

لەرزوتا

... دەزگا تەندروستییەکان بۆ ئەوەی بزانن تا چ ڕادەیەك سەرکەوتوون لە هەڵمەتی قەلاچۆکردنی نەخۆشییەکەدا، هەندێك تیپی گەڕۆکیان تەرخانکردووە بۆ لێوەرگرتنی خوێنی هاووڵاتیان و تاقیکردنەوەی خوێنەکانیان و گەڕان بەدوای ئەوانەدا، کە تووشی ئەم دەردە بوون؛ ... *

خوێندنەوەی کوردیی بۆ پۆلی شەش هەمی سەرەتایی

بۆئەوەی دەزگا تەندروستییەکان بزانن، تا چ ڕادەیەك لە هەڵمەتی قەلاچۆکردنی نەخۆشییەکەدا سەرکەوتوون، هەندێك تیپی گەڕۆکیان بۆ لێوەرگرتنی خوێنی هاولاتیان و تاقیکردنەوەی خوێنەکانیان و گەڕان بەدوای ئەوانەدا، کە تووشی ئەم دەردەبوون، تەرخانکردووە؛ ...

سینەما

... هەندێك جار دەرهێنەر گەلێك وێنەی دیمەنی سەرسوورهێنەر دەخاتە ناو فلیمەکەوە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی بینەران، کە لەگەڵ ڕاستیدا ناگونجێن ... *

خوێندنەوەی کوردیی بۆ پۆلی شەش هەمی سەرەتایی

... هەندێك جار دەرهێنەر گەلێك وێنەی دیمەنی سەرسوورهێنەر بۆ ڕاکێشانی سەرنجی بینەران دەخاتە ناو فلیمەکەوە، کە لەگەڵ ڕاستیدا ناگونجێت ...

[١٧١٧] لە نیشانەو تایبەتمەندییەکانی زمانی ئەدەبیی، دارشتنی پڕ ئەندێشەو پڕسۆزو وشەی ناسك و ئاوازخۆش و بەکارهێنانی مێتافەو لێکچوواندن، کە گەلێك جار لە بوونی ڕاستەقینەوە دوورن و بە هیچ جۆرێك یان زۆر بەدەگمەن لە زمانی زانستدا دەبینرێنەوە.

٣,٣-٣) زمانی نووسین

زمانی نووسین بەو زمانە دەگوترێت، کە خاوەنی شێوەیەکی نووسین[١٨] بێت و بە دەستوورو نەریتەکانی دروستنووسین[١٩] و دروستنووسینی سەردەم Standard Orthography و خاڵبەندیی لە خزمەتکردنی ئەو کەسانەدا کاری پێ بکرێت، کە زمانەکە زمانی دایکیانە. زاراوەی زمانی نووسین دەبەسترێت بە لایەنی کۆمەڵایەتییەوە؛ لەم بارەدا زمانی "زمانی نووسین" مەرجی بنەمایی و تەواوکەری زمانی "زمانی ئەدەبییە"[٢٠]. بەڵام زمانی نووسین نزیک ترە لە زمانی باڵاو زمانی سەردەمەوە وەك لە زمانی ئەدەبیی. چونکە زمانی نووسین شێوەی نووسینی سەرەکیی زمانی باڵایەو ئێمەیش زمانی باڵا بە پاساو نەریتەکانی زمانی نووسین دەنووسینەوە. زمانی نووسین، لە رووی گۆکردنەوە، بە تەواویی لە زمانی چێکییەوە وەرگیراوە، کە Spisovny وە رووسییەکەیشی P´is`mennyj jazy´k یە.

٣,٣-٤) زمانی سەردەم

زمانی سەردەم بۆ زمانی باڵاو زمانی نووسین و زمانی ئەدەبیی و زمانی کولتوور و زمانی یەکگرتوو دانراوەو بەکاربراوە. ڕەنگە زاراوەی "زمانی سەردەم" لە زمانی ئینگلیزییەوە S tandard Language خواسترابێت و بڵاوبووبێتەوە. ئەگەر زمانێك بکرێت بە زمانی سەردەم، ئەوا لە پێشدا زمانی نووسینی بە لایەنە کۆمەڵایەتییەکەوەی دەبەسترێت؛ بەواتا لەم ڕێگەیەوە لە زمانی باڵای نزیکدەکەنەوە =لەبەرئەوەی لە دوای ئەمە دەنووسرێت= و ئەمجا بە فەرمانێکی وەزارەت زمانە باڵاکە دەکرێت بە زمانی شێوازبەند و زمانی نووسینی قوتابخانەو دەزگاکانی میریی وڵاتەکە. پاش جێبەجێکردن و تەواوکردنی ئەم هەنگاوانە، نووسراوو بڵاوکراوەو پەرتووکەکانی گشت قوتابخانەو زانستگەو زانستگاکان لەگەڵ فەرمانگەو فەرمانگاکان بەو زمانە دەنووسرێن و چاپدەکرێن.

٣,٣-٥) زمانی یەکگرتوو

(-) لەسەرەتادا نەبوونی زمانێکی یەکگرتوو وەك هۆیەکی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن بۆ گشت دەوڵەتەکان کێشەو دیاردەیەکی نێونەتەوەیی و جیهانیی بوو. بۆ ئەم مەبەستە، لە سەرەتادا، بیر لە زمانێکی دروستکراو کرایەوە، کە ببێت بە زمانێکی نموونەیی بۆ گشت مرۆڤەکانی دنیا. ئەو زمانەی پاشان بە زمانی ئێسپەرانتۆ E speranto ناسراو

---

[١٨] مەبەست لە شێوەیەکی نووسین، ڕژێمێکی ئەلفوبێی پیتە، وەك ئەلفوبێی عارەبیی یان لاتینی، یان ڕژێمی برگەی نووسینە ... هتد؛ جۆرەکانی شێوەی نووسینیش وەك پیتە عارەبیی و یۆنانیی و لاتینیی، ڕووسیی و ئیبجەدیی ... هتد.

[١٩] بروانە: P. Eisenberg und H. Günther (1989); M. Kohert (1987)

[٢٠] مەبەست لێرەدا لە زمانی ئەدەبیی، ئەو زمانە ئەدەبییە ئەورووپییەیە، کە لەهەمان کاتداو لە هەموو ڕوویەکەوە زمانی باڵایەو لەگەڵ زمانە ئەدەبییەکانی ڕۆژهەڵاتدا بەراورد ناکرێن؛ لەوانە زمانی ئەدەبیی و زمانی باڵای ئەڵمانیی باشترین نموونەن بۆ بەراوردکردن.

بنەماکەی ڕێزمانی زمانە سروشتییەکان بوو، داهێنرا. داهێنانی ئەم زمانە بۆ مەبەستی ڕامیاریی و ئابووریی وڵات بوو. پرۆژەکە کاری پێکراو زمانەکە هێنرایەکایەوەو بەکاربراو سەرکەوتوو نەبوو.

(ب) کە کورد بیر لە زمانی یەکگرتووی کوردیی دەکاتەوە، مەبەستی لەیەکدان و موتوربەکردنی دیالێکت و زار سەرەکییەکانی زمانی کوردییە، بۆ گشت کۆمەڵگای کوردیی؛ ئاشکرایە، کە پاشانیش دەیانەوێت زمانە یەکگرتووەکە بکەن بە زمانی سەردەم. زمانە سەردەمییەکەیش لە چێوەی مۆدێلی ڕێزمانەکەی چۆمسکیی گەشەی پێدەسەندرێت دەکرێت بە زمانی باڵای کوردیی؛ ئەو هەست و ویستەی لە پشت ئەم پرۆژەیەوەیە، هەست و ئارەزووی نەتەوەییە. ڕەوتی ئەم گەشەکردنەدایە، پێویستیکردووە، زمانی سەردەم بێتەکایەوەو گەشەی پێ بدرێت.

ئەوەی بە پێویستی دەزانم، لێرەدا بگوترێت ئەوەیە، کە دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردیی لە ڕووی ڕێزمانەوە لەیەک دوورن؛ هۆو هۆکاریش بۆ ئەم ڕاستییە تاڵە زۆرن. ڕەنگە منیش، وەك هەندێك لە زمانەوانەکانی تر، لە باوەڕەدا بم، کە هێنانەکایەوەو گەشەکردنی زمانێکی یەکگرتووی کوردی، ئەمڕۆ لەم هەلومەرجەدا گەلێك سەخت بێت؛ نە بارە ڕامیارییەکەو نە ئەو کەلێنە ناڵەبارەی لە نێوان دیالێکت و زارەکاندا هەن، ڕێ بە هەنگاونان بە جێبەجێکردنی ئەرکێکی لەم شێوەیەو بەدیهێنانی ویستێکی لەم چەشنەمان دەدەن. ئەمڕۆ گرنگ تر ئەوەیە، بۆ هەر یەکێك لە دوو دیالێکتە سەرەکییە فەرهەنگێکی باڵاو زمانێکی سەردەممان هەبێت. گونجاو ترو ڕاست ترە، گەر کرمانجی خوارو =زاری سلێمانیی=، وەك چۆن ڕۆشتووە، وەك زمانی باڵاو شێوازبەندی کوردیی بەکاربرێت. ئەوەی بە چاکیشی دەزانم ئەوەیە، کە بۆ هەردوکیان پەنا ببرێتە بەر یەك ڕژێمی نووسین، ئەلفوبێی عارەبیی یان سستێمی نووسینی لاتینی. لەبەرئەوەی زمان "هۆیەکی لەیەکگەیشتن و گفتوگۆکردنە" و مەبەستمانە ئەم پرۆسەیە لە نێوان قسەکەرانی کرمانجی سەروو وە کرمانجی خوارووی کوردییدا سەرکەوتوو بێت، وە لەبەرئەوەی زمانی نووسینی کرمانجی سەروو لاتینییە، بە گونجاوو ڕاستری دەزانم، گەر بۆ کرمانجی خوارووییش هەمان ڕژێمی نووسین بەکاربرێت.

٤/٣) زمانی باڵای زمانی کوردیی

لێدوان و ڕوونکردنەوەکانی سەرەوە دەریدەخەن، کە زمانی باڵا زمانی سەردەمەو گەشەی پێدراوەو خاوەنی دروستنووسین و خاڵبەندیی و فەرهەنگی باڵای خۆیەتیی. تیۆریی و مۆدێلی ڕێزمانەکەی چۆمسکی بنەمای قوتابخانەی زانستی زمانی جێبەجێکردنی Applide Linguistic. جێبەجێکردنی زانستەکە لە بواری زانستی زمانی ئەرووننیی و [illegible] وان، خزمەتکردنی زمانی دایکم، پەنام بردۆتە بەر قوتابخانەکەی چۆمسکی: لە فەرهەنگی باڵادا ئاستی بنەڕەتی وشەکان بە پێی لێکۆڵینەوەو پشکنینی بەشەپێکهاتەکانی وشەسازیی و دەنگسازیی و واتاو واتالێکدانەوەی ڕێزمانی کوردییە لەگەڵ واتاو بەکارهێنانەکانیان دەنووسرێنەوە[21]. مۆدێلی ڕێزمانەکەیش ئاستی قووڵی ڕستەسازیی و ئاستی ڕووکە

---

[21] بڕوانە: حەمەسەعید حەمەمەد، "فۆنۆلۆژیی کوردیی" (١٩٩١)

بنەماکەی ڕێزمانی زمانە سروشتییەکان بوو، داهێنرا. داهێنانی ئەم زمانە بۆ مەبەستی ڕامیاریی و ئابووریی وڵاتان بوو. پرۆژەکە کاری پێکراو زمانەکە هێنرایەکایەوەو بەکاربراو سەرکەوتوو نەبوو.

(ب) کە کورد بیر لە زمانی یەکگرتووی کوردیی دەکاتەوە، مەبەستی لەیەکدان و موتوربەکردنی دیالێکت و زارە سەرەکییەکانی زمانی کوردییە، بۆ گشت کۆمەڵگای کوردیی؛ ئاشکرایە، کە پاشانیش دەیانەوێت زمانە یەکگرتووەکە بکەن بە زمانی سەردەم. زمانە سەردەمییەکەیش لە چێوەی مۆدێلی ڕێزمانەکەی چۆمسکیی گەشەی پێدەسەندرێت و دەکرێت بە زمانی باڵای کوردیی؛ ئەو هەست و ویستەی لە پشت ئەم پرۆژەیەوەیە، هەست و ئارەزووی نەتەوەییە. لە ڕەوتی ئەم گەشەکردنەدایە، پێویستیکردووە، زمانی سەردەم بێتەکایەوەو گەشەی پێ بدرێت.

ئەوەی بە پێویستی دەزانم، لێرەدا بگوترێت ئەوەیە، کە دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردیی لە ڕووی ڕێزمانەوە لەیەک دوورن؛ هۆو هۆکاریش بۆ ئەم ڕاستییە تاڵە زۆرن. ڕەنگە منیش، وەک هەندێک لە زمانەوانەکانی تر، لەو باوەڕەدا بم، کە هێنانەکایەوەو گەشەکردنی زمانێکی یەکگرتووی کوردی، ئەمڕۆ لەم هەلومەرجەدا گەلێک سەخت بێت؛ نە بارە ڕامیارییەکەو نە ئەو کەلێنە نالەبارەی لە نێوان دیالێکت و زارەکاندا هەن، ڕێ بە هەنگاونان بۆ جێبەجێکردنی ئەرکێکی ئەم شێوەیەو بەدیهێنانی ویستێکی لەم چەشنەمان دەدەن. ئەمڕۆ گرنگ تر ئەوەیە، بۆ هەر یەکێک لە دوو دیالێکتە سەرەکییە فەرهەنگێکی باڵاو زمانێکی سەردەممان هەبێت. گونجاو ترو ڕاست ترە، گەر کرمانجی خوارو =زاری سلێمانیی=، وەک چۆن ڕۆشتووە، وەک زمانی باڵاو شێوازبەندی کوردیی بەکاربرێت. ئەوەی بە چاکیشی دەزانم ئەوەیە، کە بۆ هەردوکیان پەنا ببرێتە بەر یەک ڕژێمی نووسین، ئەلفوبێی عاردبیی یان سستێمی نووسینی لاتینی. لەبەرئەوەی زمان "هۆیەکی لەیەکگەیشتن و گفتوگۆکردنە" و مەبەستمانە ئەم پرۆسەیە لە نێوان قسەکەرانی کرمانجی سەروو وە کرمانجی خوارووی کوردییدا سەرکەوتوو بێت، وە لەبەرئەوەی زمانی نووسینی کرمانجی سەروو لاتینییە، بە گونجاوو ڕاستری دەزانم، گەر بۆ کرمانجی خوارووییش هەمان ڕژێمی نووسین بەکاربرێت.

٤/٣) زمانی باڵای زمانی کوردیی

لێدوان و ڕوونکردنەوەکانی سەرەوە دەریدەخەن، کە زمانی باڵا زمانی سەردەمەو گەشەی پێدراوەو خاوەنی دروستنووسین و خاڵبەندیی و فەرهەنگی باڵای خۆیەتیی. تیۆریی و مۆدێلی ڕێزمانەکەی چۆمسکی بنەمای قوتابخانەی زانستی زمانی جێبەجێکردنن Applide Linguistic. جێبەجێکردنی زانستەکە لە بواری زانستی زمانی دەبیستنی و پەروەردەکردن و زمانپێژان و فێرکردنی زمانەیە. ئەوانە [illegible] کورد و زمانەوان، بۆ خزمەتکردنی زمانی دایکم، پەنام بردۆتە بەر قوتابخانەکەی چۆمسکی: لە فەرهەنگی باڵادا ئاستی بنەڕەتی وشەکان. بە پێی لێکۆڵینەوەو پشکنینی بەشەپێکهاتەکانی وشەسازیی و دەنگسازیی و واتاو واتالێکدانەوەی ڕێزمانی کوردیی. لەگەڵ واتاو بەکارهێنانەکانیان دەنووسرێنەوە[٢١]. مۆدێلی ڕێزمانەکەیش ئاستی قووڵی ڕستەسازیی و ئاستی ڕووکەش

[٢١] بڕوانە: حەمەسەعید محەمەد، "فۆنۆلۆژیی کوردیی" (١٩٩١)

یان ڕواڵەتی هەیە، کە لەلایەکەوە بە ئاستی فۆنۆلۆژیی و لەلایەکی تریشەوە بە ئاستی لۆژیکییەوە بەستراوەتەوە. وشەکان، چۆن لە فەرهەنگدا نووسراونەتەوە، هەر وایش لە فەرهەنگەوە دەهێنرێنە ناو ئاستی قووڵەوەو بێ کەم و زیاد لە ئاستی قووڵدا دەنووسرێنەوە. کەواتە ئاستی بنەڕەت و قووڵی زمانەکە بناغەی زمانی باڵایە؛ جۆرەکانی دەربڕینی وشەی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەی بۆ زمانی باڵا هەڵ نەبژێردراون. ئەم دەربڕاوانەی لای خوارەوە، چەند نموونەیەکی کەمن و مەبەستەکەم ڕووندەکەنەوە:

وشەکان لە ئاستی قووڵدا	وشەکان لە ڕواڵەتدا (جۆرەکانی دەربڕینی هەر وشەیەک)
هێندە	هێننە ، هێنە ، هێنگە
زیندوو	زیننوو ، زینگوو
پازدە	پانگزە ، پانزە
دەست	دەس
دەستەمۆ	دەسەمۆ
دەستباز	دەسباز ، دەزباز
دەچێت	دەچێ
لێپرسراویت	لێپرسراوی
لە دوورەوە	لە دورۆ
بە دەستەوە	بە دەستۆ، بەدەسەوە
خواردمەوە	خواردمۆ
گوتی	وتی

زمانی باڵا	زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە (جۆرە ئازادەکانی دەربڕینی ڕستەکانی زمانی باڵا)
ئازیز بەدەست نان دەخوات.	ئازیز بەدەس نان ئەخوا. ئازیز بەدەس نانەخوا. ئازیز بەدەس نان ئەخوا. ...
هێندەی نەمابوو، لەگەڵمدابکەوێتە دەستبازیی.	هێننەی نەمابوو، بکەوێتە دەزبازیی، لەگەڵما. هێنگەی نەمابوو، لە گەڵما بکەوێتە دەسبازیی. ...

ئەوەی لە زمانی نووسیندا ڕەچاوی دەکرێت و بە بنەمای زمانی باڵا ناسراوەو دەناسرێت، (ا) پەیڕەویکردنی چۆنیەتی ڕیزبوونی وشەکانە لە ڕستەدا لەگەڵ (ب) شێوازی ڕاست و دروستی دەربڕینەکانیان. هەرچی سەر بە ڕیزبوونی وشەیە

لە ڕستەدا، ئەوا لامان ئاشکرایە، کە کردار بە پێی پرنسیپی .S..O.V لە کۆتایی ڕستەدایەو بەرکاریش لە پێشیەوە دێت؛ ئەم پرنسیپە بەتەنها ئەو ڕستانە ناگرێتەوە، کە کردارەکانیان جوڵەو ئاڕاستەکردنیان تێدایە. وشە لەم چەشنە ڕستە هەلگوێزراوانەدا ڕیزبوونی .S.V.O یان هەیە[٢٢]. بەشی بکەری ڕستە دەتوانرێت، وەك لە زمانە بکەرەخراوەکاندا[٢٢] هەیە، فۆنەتیکی بەرجەستە بکرێت و بهێنرێتە دیتن یان نا. چاکترە، بەشی بکەری شاڕستە لە زمانی نووسیندا بەتەواویی بنوسرێت. ئەمە بەشێوەیەکی سەرەکیی بۆ ئەو کردارە ئالۆزانە دەخوات، کە بەرکاریان تێئاخنراوە.

<u>ئاستی قووڵی ڕستە</u>	<u>ئاستی ڕووکەشی ڕستە</u>
(ئازین) بۆ بازاڕ دەچێت.	(ئازین) دەچێت بۆ بازا. / بۆ بازاڕ دەچێت. / دەچێت بۆ بازاڕ.
(ئێمە) بە دەست نان دەخۆین.	(ئێمە) نان بە دەست ددخۆین. / ئێمە بەدەس نان دەخۆین. / بەدەس نان ددخۆین.
کە (من) هاتم، ئەو نوستبوو.	کە هاتم، نوستبوو
(ئازاد) حەزدەکات، (pro) بڕوات.	حەزەکات، (pro) بڕوات.
(من) تۆ دەگرم.	(من) دەتگرم. / دەتگرم.
(من) ئاوەکە دەخۆمەوە.	(من) دەیخۆمەوە. / دەیخۆمەوە.

دیارە شێوازی زمانی نووسین لە شێوازی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە زۆر جیایەو وێنەی ڕاستەقینەی شێوازی زمانی ئاخاوتنی باڵایەو سنووری لایەنە جوان و بەنرخەکانی ئەمیشی بڕیوە. شێوازی زمانی نووسینی پارچەیەکی هونەریی یان پەخشانێك جیاوازە لە شێوازی زمانی نووسینی نامەیەك بۆ برادەرێك یان لە هی داواکارییەك، کە بۆ دەزگایەکی میریی ددنوسرێت.

---

[٢٢] سەبارەت پرنسیپەکانی .S.V.O. / S.O.V ی ڕیزبوونی وشە لە ڕستەی کوردیی (زاری سلێمانیی) دا، بڕوانە حەمەسەعید (١٩٨٨، ١٩٩٩)!

[٢٢] ئەو زمانانەی جێناوی لکاوی کرداریان لە کەس و ژمارەو توخمدا زەنگینە، بەشی بکەرەکانیان یان دەبیسترێن یان نا؛ دەربڕینی بەشی بکەر بە ویست و ئارەزووی قسەکەرەکانیان دەبێت. ئەم دیاردەیەیش دەستوورو یاسای ڕستەسازیی و دەنگسازیی خۆی هەیە. ئەو زمانانەی ئەم خەسڵەتە سینتاکسییەیان هەیە، بە "زمانە بکەرە خراوەکان" pro-drop languages ناسراون؛ زمانی کوردیی و زمانی ئیتالیی و زمانە سامییەکان لەو چەشنە زمانانەن:

شێوازی زمانی نووسین	شێوازی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە
ئەگەر ڕێ بدەن و بفەرموون، یەك کیلۆ سێوم دەوێت.	کاکە ! کیلۆیەك سێوم نادەیتێ !
	کیلۆیەك سێوم بدەرێ !
بەڕێزو خۆشەویستم، هیوادارین بە دیدارت چاومان ڕوون ببێتەوە .	کاکە ! نایەیت تا ئێرە.
خوات لەگەڵ ...	خوا حافیز ...
خوا ئاگای لێت بێ ...	
خوا ئاگادارت بێت ...	
بە خوات دەسپێرم ...	
خۆش هاتیت ...	بەخێر بێیت / بە خێر بێی ...
خۆشبیت هێنا بێت ...	

ئەگەر ئێمە پەیدابوون و گەشەکردنی زمانێکی باڵای کوردی مەبەستمان بێت، ئەوا چاکترە، هەر لەم ڕۆوە دەستپێ بکەین، زمانی نووسین و زمانی باڵا لە ئاخاوتنی ڕۆژانەو نووسینەکانماندا بەکار ببەین. بەتایبەتیی پێویستە چینی خوێندەوارو توێژی ڕۆشنبیران ئەمە بە جێبەجێکردنی ئەرکی نەتەوەیی خۆیان بزانن و هانی کەسوکاریان بدەن و ببن بە ڕێنیشاندەر بۆ هەموان. ئەگەر لە ئامادەکردن و نووسینی ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا پەیڕەویی ئەو تەوەرو لایەنە ڕێزمانییانەی سەرەوە نەکرێت، ئاشکرایە، کە ئەو ڕۆژنامەو گۆڤارانە نەك بەتەنها ئاستی ڕاستەقینەی ڕۆژنامەو گۆڤاریان نابێت، بەڵکو چەواشەکەرو سەرلێشێوێنەریش دەبن.

کەواتە لەم ڕووە زمانی نووسین یان زمانی باڵاجێگەی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە دەگرێتەوەو خوێندەواران بەو زمانە دەدوێن و دەنووسن. زمان هەڵسوکەوتە؛ لەم ڕێگەیەوەیە ڕفتارو هەڵسوکەوتی بەرزو بەجێیان دەخەنەڕوو. ئەم کارە ڕێگە لە کەسانی تری کۆمەڵگای کوردەواریی ناگرێت، بەردەوام بە زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەیان بدوێن و دیالێکت و زاراوەی خۆیان لە خزمەتی خۆیاندا بەکارببەن.

سێ هەم: ئەو ئاکتەرانەی زمان و شێوازی زمان لە ڕۆژنامەگەرییدا دیاری دەکەن

لە مێژەوەیە، بیست و ئارەزووی ئێمەی خوێندەوارو دەستەی ڕۆشنبیری کورد بووە، زمانی یەکگرتوو یان زمانی باڵای کوردیی ببێتە زمانی ئاخاوتن و نووسینی شێوازبەندمان. گەرچی ڕێزمانی دیالێکت و زارەکانی زمانی کوردیی و باری ڕامیاری ئەمرۆی کوردستان بە گشتیی و هی خوارووی کوردستان بەتایبەتیی هەلومەرجی هێنانەدیتنی ئەم

ئاواتەمان بۆ ئارەخسێنن، نابێت ڕەشبین بین و ئاوات و میواکەمان بنێینە گۆڕ.

لەلایەکەوە لەبەرئەوەی دەتوانرێت زمانی سەردەم بەدەست بخرێت و گەشەی پێ بدرێت و بکرێت بە زمانی بالا، وە لە لایەکی تریشەوە لەبەرئەوەی هەر یەکێك لەو دیالێکتانە دەتوانرێت بکرێت بە زمانێکی بالا، من بە باشی دەزانم لەم ڕێود هەر یەکێك لەو دوو دیالێکتە سەرەکییە بکرێت بە زمانی بالاو هەر یەکەیان فەرهەنگێکی بالای خۆی هەبێت؛ خوێندەوارو ڕۆشنبیرانیش لەسەریانە زمانە بالاکان لە ئاخاوتن و نوسیندا لە خزمەتی خۆیاندا بەکار ببەن. ئەم پرۆسەو کردە زانستییەمان زەمینە بۆ ئایندەی دوور یان نزیك خۆشدەکات، هەردوو زمان و فەرهەنگە بالاکە لەیەك بدەین و لەگەڵ یەکدا موتوربەیان بکەین و لەم ڕێگە زانستییەوە زمانێکی بالای یەکگرتوو بهێنینەکایەوە. تا کاتی نووسینەوەی ئەم گوتارە کرمانجی خواروو ڕۆڵی زمانی بالای بۆ کوردستانی خواروو بینیوە، بۆیە پێویستە تا ئەو کاتە چاوەڕێلێکراوە لەلایەن هەموانەوە هەر وەك زمانی شێوازبەندی کوردیی دامودەزگاکانی حکومەتی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. ئەگەر زمانی یەکگرتوومان بۆ نەڕەخسا، هەر وەك چۆن هەندێك لە زمانەوانەکان ئەم بۆچوونەیان هەیە، ئەوا کرمانجی خواروو بە زمانی شێوازبەند دەمێنێتەوەو بەردەوام گەشەش بە کرمانجی سەروو دەدرێت.

گریمان ئێمە بەمە ڕازیی بووین و دیالێکتی کرمانجی خواروومان وەك زمانی شێوازبەند بۆ زمانی ئاخاوتن و نووسینمان بەسەرکەوتوویی بەکاربرد، پرسیارێکی پەیوەست بە ڕۆڵی زمانەوە لە ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەگەرێتیدا لە لێدوانەکانماندا سەرهەڵدەدات و خۆی دەهێنێتە پێشەوە، بەم شێوەیە دادەڕێژرێت: کامانەن ئەو لایەن و پرۆسێسانەی کار دەکەنە سەر زمانی ڕۆژنامەگەرێتیی؟ وەلامی ئەم پرسیارە، بەر لە هەموو چشتێك، بەستراوە بە تیۆرییەکانی ڕۆژنامەگەرێتییەوە؛ بۆیە من لەم بەشانەی لای خوارەوەدا خۆم بەلایەنەکانی ئەم بابەتەوە خەریکدەکەم.

١) تیۆرییەکانی ڕۆژنامەگەرێتیی[٢٤]

تیۆرییەکان بەشێوەیەکی گشتیی بەستراون بە باری ڕامیاریی و دەستەڵات و پێشکەوتنەوە؛ لەوانە:

١/١) تیۆریی دەستەڵات

دەوڵت ئەوە پەخشدەکات، کەلە بەرژەوەندیی خۆیەتی و بیری تاکەکەس و بیری ئازاد قۆرخدەکات؛ سانسۆر دادەنرێت و پێنووسی نەزۆك دەکردرێت. ڕۆژنامەگەرێتیی شێوەی فەرمان وەردەگرێت و نووسەر لە نووسین و بەکارهێنانی زمانەکەیدا ئازاد نییە. ڕۆژنامەگەر بابەتەکانی هەڵ نابژێرێت. کەواتە بە خواست و ویستی خۆی بابەتی نووسینەکانی دیاریی ناکات؛ بەم پێیە زمانی نووسینی ئەم دەستە بێ هەلوێستەیە، کە بابەتەکان دەستنیشانیان دەکەن؛ زمانی نووسینەکانیان هەمیشە لەگەڵ ناوەڕۆکی بابەتەکاندا، کە لەسەریان یان لە بارەیانەوە دەنووسن، یەك ناگرنەوە. ئاشکرایە، کە بە دەگمەن نووسەری خاوەن فەرهەنگ و زمانی تایبەت بەخۆی دەبینرێنەوە. بەلام ئەوەی گرنگە ئەوەیە، کە خەڵکیی هوشیاردەبن و بە دوای هەواڵ دەکەون و لە هەواڵ دەگەڕێن.

---

[٢٤] م. محەمەد دلێر محەمەد ئەمین "بنەماکانی ڕۆژنامەگەرێتیی (٢/٩، ٥/٩ و ٦/٩/١٩٩٩)

چونکە ئازادیی ڕاگەیاندن نییە، ڕۆژنامەنووس ناتوانێت ڕاستەوخۆ بنووسێت. ئەم دەستەیەی نووسەران بەهەڵوێستتر و ڕەمز بەکاردەبەن: بۆ ئەم مەبەستەیش کەسان و ڕووداوی مێژوویی هەڵدەبژێردرێت و ئاخاوتنی ڕۆژانەو ساکاری ناوبازاڕ - بە نەرێت و یاساکانی زمانی نووسین- برەویان دەبێت؛ زمانی نووسینەکە بە شێوەیەك دەبێت، کە خوێنەران بە گشتیی و ئەو چینانە بە تایبەتیی لێی تێ بگەن. شێوازی زمانی نووسین دەبێت بە ڕێبازێکی ئەدەبیی ڕەمزیی وەها، کە وردبینیی و لێکدانەوەیەکی تەواوی لە خوێنەر دەوێت و بەکارهێنانێکی وشیارانەو زیرەکانەی باشیش لە نووسەر داوادەکات. لەبەر ئەمەیە نووسەری چاکی دەوێت بنووسێت و خوێنەری باشیشی دەوێت، تێی بگات. کەواتە ڕۆژنامەنووس دوولایەنی بیرو شێوازی نووسینی بۆ وروژاندن و بزواندنی کەسەکان هەیە. کەسەکان گشتیان خوێندەواری باش نین؛ کۆمەڵگای کوردەواریی، لەم ڕووەوە، دوو چینی جیاوازی بۆ نووسەران هەیەو ڕەنگە بۆ هەر چینێك بە زمانی ئاخاوتنی خۆی بنووسێت. ئەگەر وەها بێت، ئەوا دوو جۆر ڕاگەیاندن دەبێت. جۆری سێ هەم ئەوەیە، بە زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەو جەماوەر بنووسرێت و زمانی نووسینەکەیشی دەستوورەکانی زمانی بالا نەبێت ئەو سبانەیش ئەمانە دەبن، کە (ب) و (پ) یان زمانی میللیی و جەماوەر پێکدێنن و لە تیۆریی ئازاددا ڕۆڵی گرنگیان دەبێت:

(أ) ڕێبازێکی زمانی ڕەمزیی و بالا (بە زمانی نووسینی بالاو شێوازی بالاکەیەوە)،

(ب) ڕێبازێکی ئەدەبیی ڕەمزیی ڕۆژانەو ساکار (بە زمانی ڕۆژانەو شێوازەکەیەوە؛ بەڵام بە دەستوورو یاسا مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژییەکانی زمانی نووسینی زمانی بالا)،

(پ) ڕێبازێکی زمانی ڕەمزیی و ڕۆژانە، کە ئاست و شێوەی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە، بەتایبەتیی لە ڕووی مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژییەوە، بۆ نووسینەکەی هەڵدەبژێردرێت.

٢/١) تیۆری ئازاد

ئەم تیۆرییە تاك بە خەڵکەوە دەبەستێتەوە؛ بۆ ئەوەی کۆمەڵگا چاکبێت، باری بوون و ژیانی تاك لە کۆمەڵگادا چاکدەکات. ئازادی ڕەهاو ئازادی ڕادەربڕین هەیە و زۆر جاریش ڕۆژنامە سنووری ناوچەکەی دەبەزێنێت. تەوەرەکانی تیۆریی ئازاد ئەوەیە، کە تاك ڕۆڵی خۆی هەیە. بۆربۆڕێن و پێشبڕکێی تاك لە بیرو پارەپەیداکردنیشدا هەیە؛ ڕۆژنامەگەرێتیی بیرو ڕایە، چونکەسانسۆرو بەربەست نین. ڕای گشتیی لەم تیۆرییەدا وشیار نییە.

لەڕووی زمانەوە، ئازادی نووسین بە زمانی نەتەوەیی و زمانی میللیی و لەگەڵیدا بە زمانی بالا هەیە. ڕۆژنامەی گەلیی و ڕۆژنامەی چینەکان دەردەچن. ئەمەیش لەبەرئەوەیە، کە گشت خوێنەران بەئاگاو هوشیار نین. لێرەدایە، کە زمانی بالا چینەکان لەگەڵ [illegible] بە زمانی [illegible] دەنووسرێت؛ بە زمانێك، کە [illegible] [illegible]ئانە، بەلا [illegible] ڕسوایی نانووسرێت. [illegible]بژاردنی شێوازی زمانەکەو ڕێبازەکەی بەستراون بە نووسەرو خوێنەرەوە؛ بەستراویشە بە جۆری هوشیاریی و دیسپلینی هەردوك لایانەوە. بەکارهێنانی شێوازو زمانەکەو ڕێبازەکەی بەستراویشن بە ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیی گشتیی و پاراستنی ئاسایش و ماف و بەرژەوەندییەکانی پارتی

[illegible]

(٣/١) تیۆریی بەرپرسیاریی کۆمەڵایەتیی [illegible]

ئەم تیۆرییە لەوای تیۆریی ئازادی هاتووەو سوودی لە تیۆریی ئازاد وەرگرتووە، تیۆرییەکە سەدەی بیستەم دروستبووەو بەزەمینێکی ئەنگلۆ ئەمەریکییەو لەویژە دەستبەکاربووە. ئازادیی ڕەها نییە، بۆیە ڕێگری دانراوەو ئازادیی بەم شێوەیە پێناسەکردووە "ئازادیی ماف و ئەرکی تاکە کەسەو یاساو بەرپرسیارێتیی کۆمەڵایەتییە. کەسانی چینی مۆمیاکراو (ڕۆیۆت) لەو کەسانی چینی دەستەبژێر (نووسەران و پارتەکان و حکومەت و توێژەکانی سەرەوە) کە کۆنترۆڵی چینی مۆمیاکراو دەکەن، بە وتاری ڕامیاریی دەیان خەڵەتێنن) دەپارێزێت".

ڕۆژنامەگەریتیی لە جوغزی پارتەکان دەردەچێت و ڕەخنەو گازندەی تێدایەو ڕۆڵی چاودێر بەسەر دەستەڵاتی ڕامیارییەوە دەبینێت؛ ڕای گشتیی، کە وشیارە، بۆ چاکسازییە لە پرۆگرامی حکومەتداو بەرژەوەندیی نەتەوەیی دەپارێزێت، بۆیە سانسۆری پێش بڵاوکردنەوە هەیە[٢]. ڕای گشتیی وشیارە. چاککردنی تاک بۆ چاککردنی کۆمەڵە. نووسین دەبێت بە وردیی بێت و نووسەر دەبێت زۆر بە ئاگا بێت. نووسینەکان، چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوەو چ لە ڕووی زمانەوە، دەبێت بە شێوەیەک دابڕێژرێن، کە کۆمەڵگا لە ناو خۆیدا لەیەک جیانەکاتەوەو کۆمەڵگاو حکومەت لەیەک نەترازێنێت؛ زمانی باڵا، بە بۆچوون و تێڕوانینیی من لە زمان، گونجاوترین هۆیەکە بۆ بەدیهێنانی ئەم مەبەستانە.

(٤/١) تیۆریی سۆسیالیستیی یان سۆڤیەتیی

بە بۆچوون و چەمکی سۆسیالیستیی، ڕاگەیاندن ئازادیی و بەرپرسیارییە. ئەمان دەیانەوێت لە ڕێگەی چاککردنی کۆمەڵەوە تاک چاک بکەن. چونکە برسێتیی و نەخوێندەواریی لە ڕژێمی سەرمایەدارییدا هەن، بە بۆچوونی ئەمان، لەو ڕژێمەدا ئازادیی تاکەکەس نییە. دەوڵەت خۆی بە پێی دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریی ڕاگەیاندنی دەکرد؛ ڕەخنەگرتن بەتەنها لە دەزگاکانی دەوڵەتەوە دەکرا؛ ڕەخنەکە بەتەنها لە تەکتیکی دەوڵەتەکە دەگیرا نەک لە ستراتیژییەتی. لەبەرئەمانەیە، ئێمە دەڵێین ئەمەیان تەواوکەری تیۆریی دەستەڵاتە. ڕاگەیاندنەکەی، ڕاگەیاندنێکی سەرکوتکەرانە بوو، تێیدا کەسان بەرزدەکرانەوەو زل دەکران. زمانی ڕۆژنامەگەریتیی تێیدا نە ڕۆڵی سروشتیی خۆی دەبینیی و نە بە شێوەیەکی سروشتیی گەشەی دەکرد.

[illegible]

(٢) سانسۆرەکان، سانسۆری ئاسایی نین؛ بۆ نموونە وەنگە هەواڵەکان لە تەلەفزیۆندا بە بڕێ گۆڕانکاریی یان بە گۆڕانکاریی کەمەوە بڵاوبکرێنەوە؛ بەڵام لە کاتێکدا هەواڵەکان بڵاودەکرێنەوە، کە نیوەی زۆری هاوڵاتیان لە خەودان.

٥/١) تیۆریی بەرپرسیارێتیی جیهانیی

ئەم تیۆرییە سەیری جیهان وەك ژینگەیەك دەكات و پاكوخاوێنیی دەپارێزێت. هەرچ كارەساتێك لە هەرچ شوێنێك ڕوویدات، بە كارەساتی جیهانیی دەژمێرن و بە كێشەی هەموانی دەزانن و چارەكردنی لە هەموان چاوەڕێدەكەن. ڕۆژنامەنووسێكی لەم بوارەدا كاردەكات، پێویستە شارەزایی تەواوی لە سروشت و لایەنە ڕامیاریی و ئابوورییەكان و گەشەكردنیاندا هەبێت؛ بەكارهێنانی زمان و زاراوەكانیان، كە جۆرێك لە فەرهەنگی جیهانییان وەرگرتووە، لێزانینێكی تەواو وردیان دەوێت. بۆ بەشداریكردن لە پاراستنی سروشت و گەشەكردنیداو بۆ دیاریكردنی كاری میربی لەم مەیدانەدا، ئەمانە مەرجی سەرەكیی و بنەمایین. من ئەمە بەتەواوكەری تیۆریی ئازادو بەتایبەتیی تیۆریی بەرپرسیاریی كۆمەلایەتیی دەزانم.

٢) بەدەر لە زمان و ناوەڕۆك

بابەتەكانی ڕووداوو كارە درێوەكان بە شێوەیەكی گشتیی هەواڵەكان دیاریدەكەن، بەلام ڕۆژنامەوانیش گەلێك جار ئەو كێشانەی شاراوەو نادیارن، دەخاتە ڕوو یان خۆی ناوەڕۆكەكان هەلدەبژێرێت. ئەگەر بابەت و ناوەڕۆكەكە باش بوون، ئەوا زمانەكەیش چاك دەبێت؛ ئەمانەیش وابەستەی هەندێك لایەنی ترن:

(ا) ئەگەر هەواڵەكان بۆ جەماوەر گرنگ و بەبایەخ بوون و گەرماوگەرم گەیشتنە دەست جەماوەر، ئەوا ناوەڕۆكەكەی كاریگەرتر دەبێت و زمانەكەیشی باش دەبێت؛ زمانەكەی كاتێك باش تر دەبێت، كە وشەو ڕستەكانی لەگەل ناوەڕۆكەكەیدا گونجاو بن و جەماوەر لە زمانەكەو لەڕێی زمانەكەوە لە ناوەڕۆكەكەی بگات.

(ب) مەرجی بنەماییش بۆ تێگەیشتن لە زمانەكە ئەوەیە، كە هەواڵەكە بە زمانی چین و توێژەكانی كۆمەلگا نووسرابێتنەوەو لەگەلیاندا یەك بگرنەوە: ڕۆژنامەوان بە زمانی بالا بۆ چینی ڕۆشنبیران و بە زمانێكی سادەو ساكار بۆ توێژەكانی تر دەنووسێتەوەو بۆ هەر یەكەیان وشەو زاراوەو ڕستەی خۆیان دەهێنێتەوە. لەگەل ئەمانەیشدا وشەو ڕەمزو ڕستەكان لەگەل ناوڕۆكی بابەتی هەواڵەكەدا یەكدەگرنەوەو یەك تەواوكەری ئەوی دی دەبێت. ڕەچاوكردن و بەكارهێنانی دەستوورەكانی دروستنووسین و خالبەندیی بەسەركەوتوویی بۆ گشت چەشن و جۆری نووسینەكان بۆ تێگەیشتن و كاركردنە سەر خوێنەر گەلێك گرنگن.

لە كاتێكدا خالی دووهەم بۆ ڕۆژنامە دەخوات و بۆ گۆڤار ناخوات، چونكە گۆڤار بە كاتەوە نەبەستراوە، مەرجە بنەماییەكان بۆ گۆڤار هەمان كاریگەرییان هەیە.

٣) ژیان و رۆژنامەگەریتیی بەیەکەوە لە گۆڕاندان[٢٦]

لەبەرئەوەی ژیان لە گۆڕاندایە، رۆژنامەگەریتیش لەگەڵیا دەگۆڕێت و خۆی دەگونجێنێت. گۆڕینی حوکم و تیۆرییەکانی دەستەڵات و ئازادیی و ... هتد بنەمای ئەو گۆڕانکارییانەن. بارو دۆخی هەریەکێك لەو قۆناغانە ئامانج و خۆزگەی نوێ دەهێننەکایەوەو ئامانج و خۆزگەکانیش بابەت و ناوەڕۆکەکانیان دەستنیشاندەکەن و ئەمانیش شێوازو ئاستی زمانەکە دیارییدەکەن. گەشەکردنی بارودۆخەکان، گەشەکردن و پەرەسەندنی رۆژنامەگەریتیش هاوتەریبی یەکترین. دیارە بۆ روونکردنەوەی ئەم ڕاستییە، بە کورتەی رۆژنامەگەریتیی نوێی کورددا، دەچینەوە:

هەواڵەکان لە شاخ بۆ شۆرش و چالاکیی پێشمەرگەبوو، دواجار بەرنامەکە بۆ هاندانی خەڵك ئامادەدەکرا، بۆ ئەوەی دژ بە میریی و دژ بە کردن بەعەرەب و گواستنەوەی رۆژی کورد بووەستنەوە. ساڵانی ١٩٨٢ ئەدەبیات کەوتە ناو بڵاوکراوەکانەوەو لە رێی ئەدیب و نووسەرانەوەو بەیاریدەی ئەوان "شەرارەو رێباز" دەرکران. زمانی ئەو کاتەو ساڵانی ١٩٨٤ و ١٩٨٥ زمانی هەوڵدان و هاندان و کارکردن بوو؛ ئەو رۆژانە هەست و رۆح گەورەتربوون و باشتر هەوڵدەدرا، بۆیە زمانەکەی ئەو سەردەمە باشتر و پاراوتر بوو. لە ساڵەکانی ١٩٨٥ تا ١٩٨٧ دا ڕاگەیاندن لە خوارووی کوردستاندا گەشەیکردو هێرشی کیمیاباران زمانی ڕاگەیاندنی گۆڕی.

لەپاش ڕاپەڕین ڕاگەیاندن لە خزمەتی هوشیارکردنەوەو فێرکردن و دروستکردنی دیمۆکراسییدا بوو. دوای پەیدابوونی تەلەفزیۆنی کوردیی لە ساڵەکانی ١٩٩٢/١٩٩٣ وە پێشبڕکێ هاتەکایەوە؛ ڕاگەیاندن بۆ هەڵبژاردن و دروستکردنی پەرلەمان و روونکردنەوەی ئەرك و فەرمان بوو. هەر ئەو ڕاگەیاندنە رۆڵێکی نابەجێ و نارەوای بەخۆیەوە دیی؛ ڕاگەیاندن لە شەڕی ناوخۆدا جۆرێك لە داشۆرین و جنێوی سیاسیی و سوکایەتیی هێنایەکایەوە. ئەمڕۆ ڕاگەیاندن بۆ کارکردنەو بۆ بەدیهێنانی ئاشتیی و پاراستنی ئاسایشەو بۆ خستنەڕووی کاری دزێوە ... بریا ئەو ڕاگەیاندنە بۆ برایەتیی و پاراستنی یەکێتیی نەتەوەیی و ڕەخساندنی هەلومەرجی پێویست، بۆ بەدیهێنانی بوونی ڕامیارییەکی ڕاستەقینە بووایە! ڕەشبین نین و گومان لەوە ناکەین و ئەو رۆژەیش زۆر لێمانەوە دوور نییە.

[٢٦] نەوشیروان مستەفا "نووسینی رۆژنامەگەریی" (١٩٩٩/٨/٢٨)؛ قادر حاجی عەلی "رۆژنامەگەریی شاخ: ئەزموون و لێکدانەوە" (١٩٩٩/٨/٢٤)

کورتەو پوختەی لێدوانەکە

زمانەوانیی لە ڕۆژنامەگەریتییدا پسپۆڕییە لە بەشەپێکهاتەکانی ڕێزماندا (ڕستەسازیی، وشەسازیی، دەنگسازیی، واتاو واتالێکدانەوە) و شارەزاییەکی تەواوە لەو ئۆرسۆگرافییەدا، کە لەسەر بناغەی ئەو بەشەپێکهاتانە دارێژراوە. بەکارهێنانی گونجاوی ئەو پسپۆڕییە لەگەڵ ناوەرۆکی بابەت و شوێن و کاتی ڕووداوەکان و زمانی چینەکاندا، سەرکەوتنی ڕۆژنامەوان مسۆگەردەکەن. چونکە گەشەکردنی کەناڵ، وەك ئامرازێکی ڕاگەیاندن، گەشەکردنی تەکنەلۆژیی و زمان دەگرێتەوە، "زمان" لە گشت دۆخەکانی ئەو ڕاگەیاندنەدا بنەمایەکی سەرەکیی ئەو گەشەکردنەیە.

مەبەستیش لە "زمان" زمانی نووسین و زمانی ئاخاوتنە.

بۆ مەبەستەکانی ڕۆژنامەوانیش، زمانی نووسینی ڕۆژنامەو گۆڤارو ... هتد لە زمانی نووسینی پەرتووك و سەرچاوەزانستییەکان جیاکراونەتەوە. ئەو زمانەی ڕۆژنامەوان، وەك کەسێکی ڕۆشنبیر بۆ بزواندن و وشیارکردنەوە بەکاری دەبات، زمانی بالآیە. ئاستی قووڵ و بنەڕەتی زمانی ئاخاوتنیش بۆ زمانی بالآ هەڵ بژێرراوەو تەرخانکراوە. هەتاوەکو ئەمڕۆیش زمانی ئاخاوتنی کرمانجی خواروو (ناوەڕاست) بەسەرکەوتوویی بۆ ئەم بەستە لەکاردا بووە. لەتەك ئەمەدا، زمانی چینەکانی کۆمەڵگا بۆ توێژەکان و بابەتەکانی خۆیان بەکاربراون. بۆیە پێویستە، زمانەوان شارەزاییەکی لە زانستی زمانی کۆمەڵایەتییدا هەبێت.

پرۆسەکان و ئەو لایەنە جیاوازانەی، کاردەکەنە سەر زمانی ڕۆژنامەگەریتیی ڕاستەوخۆ بە تیۆرییەکانی ڕۆژنامەگەریتییەوە بەندن؛ لەگەڵ ئەم ڕستییەشدا نابێت لەبیرمان بچێت، کە لایەنی تریش هەن، کاریگەریتییان لەسەر ڕۆژنامەگەریتیی گەلێك مەزنە: ئەو لایەنانە بەدەرن لە زمان (بابەت و ناوەرۆك) و خۆیشیان وابەستەی فاکتەری ترن. یەکێك لەو فاکتەرانە گۆڕانکاریی و گەشەکردنی ژیان و ڕۆژنامەگەریتییە بەیەکەوە.